

POZNÁMKY K PROBLÉMU KULTU OSOBNOSTI*

RAISA KOPSOVÁ

* Ohlas, ktorý vyvolala stať F. Vartíka *O príčinách kultu osobnosti* [Otázky marxistickej filozofie (1965), č. 3] nasvedčuje, že problému kultu Stalinovej osobnosti a celého systému stalinizmu sú stále živé a doteraz neboli ešte dostatočne hlboko a všestranne teoreticky osvetlené. Článok R. Kopsovej, ktorý tu publikujeme, pokladáme za ďalší príspevok k začatej diskusii. Súčasne uverejňujeme aj Vartíkove poznámky k tomuto článku. Predpokladáme, že diskusia o problémoch stalinizmu sa bude ďalej rozvíjať a prinesie hlbšiu a komplexnejšiu analýzu.

Redakcia

Doterajšie pokusy o teoretickú analýzu príčin a prejavov kultu Stalinovej osobnosti síce poukázali na určité aspekty tohto javu, ale riešenia posudzovaných problémov ešte zďaleka nie sú dostatočne hlboké a všestranne. Je to zrejme aj preto, že išlo o čiastkové pokusy, najmä všeobecno-filozofického charakteru. Zásadná kritika kultu osobnosti z hľadiska prakticko-politického, zameraná predovšetkým na likvidáciu jeho negatívnych dôsledkov v štátnom a vnútrostraníckom živote, ako je známe, bola uskutočnená na XX. a XXII. sjazde KSSS a rozvinutá v rade straníckych uznesení a praktických opatrení. Predsa však, podľa našej mienky, viac-menej vyčerpávajúca teoretická analýza tohto javu dosiaľ chýba. V doterajších pokusoch o teoretický výklad podmienok a príčin vzniku a existencie Stalinovho kultu sa možno stretnúť aj s určitými zjednodušeniami, s ktorými nemožno súhlasiť.

Rozpravy o kulte osobnosti, napriek snahám vystihnúť podstatu tohto javu, venovali doteraz malú pozornosť odhaľovaniu skrytého pozadia formovania stalinizmu a skrytých hybných síl činnosti samého Stalina. Jednou z príčin nedostatočnosti teoretického výkladu je zanedbávanie niektorých jeho aspektov, napr. sociálnopsychologického. Tento aspekt je celkom nepreskúmaný a jeho dôležitosť sa zatiaľ obchádzala. Sociálna psychológia by však mohla prispieť k pochopeniu kultu osobnosti, konkrétne napr. analýzou motívov Stalinovej politickej činnosti a osvetlením mechanizmov realizácie jeho politickej moci.

Zásadný význam, ako aj podstata problému Stalinovho kultu si vyžaduje všestranný prístup a hlbokú analýzu z hľadiska histórie, politickej teórie, práva, ekonómie, filozofie, sociálnej psychológie a iných. Iba všestranný prístup z hľadiska uvedených vied, doplnený prípadne ďalšími, môže poskytnúť ucelený obraz príčin vzniku, podstaty a mechanizmov fungovania režimu kultu osobnosti. Tým nechceme povedať, že čiastkové poznatky a úvahy sú bezcenné, predsa však nemôžu nahradiť syntetický pohľad a uspokojivo odpovedať na primohné prečo a ako. Pochopiteľne, solídne vedecké spracovanie problematiky kultu osobnosti si vyžiada nielen veľké a všestranné úsilie, ale aj dlhší časový odstup.

V tomto článku si nerobíme nárok ani na zhrnutie komplexu problémov kultu

osobnosti, ani na vyriešenie problému príčin jeho vzniku. Chceme iba vo forme poznámok poukázať na niektoré zanedbávané stránky problému, bez toho, že by sme sa pokúšali o ich komplexné osvetlenie. Pri posudzovaní problematiky kultu nemožno nebrať do úvahy výsledky doterajších úvah, a preto sa najprv dotkneme niektorých pohľadov na túto otázku v našej filozofickej literatúre, najmä tých, ku ktorým máme určité výhrady.

Nový *Filozofický slovník* objasňuje vznik kultu osobnosti v podstate samým kultom. Tvrdí sa tu, že napriek jednoznačným marxistickým ideologickým a politickým zásadám o vzťahu medzi ľudovými masami a vedúcimi osobnosťami komunistického hnutia „prenikal od 30-tych rokov do tohto hnutia kult osobnosti. Jeho rozšírenie a upevnenie súvisí s nástupom J. V. Stalina do vedúcich funkcií v Sovietskom štáte a vo VKS(b), s koncentráciou politickej moci a rozhodovania o všetkých základných otázkach spoločenského života krajiny v jeho rukách“.¹ Nie je však jasné, *odkiaľ* „kult prenikal“ a prečo práve od 30-tych rokov, keďže nástup J. V. Stalina do vedúcich funkcií sa jednoznačne datuje 20-tymi rokmi.

O zhrnutie názorov na príčiny kultu osobnosti a stalinizmu sa pokúsil F. Vartík v článku *O príčinách kultu osobnosti* (OMF, 1965, č. 3). Nastolil tu celý rad otázok, pokúsil sa o ich čiastkové riešenie, ale mnohé z nich nechal otvorené. Vcelku Vartíkov článok znamená krok vpred v riešení tejto problematiky. Celkové pozitívne hodnotenie článku však neznamena, že súhlasíme so všetkými jeho tvrdeniami a so spôsobom kritiky predchádzajúcich názorov. Napr. Vartíkova kritika známej Garaudyho práce, zameranej na kritiku Stalinových chýb vo filozofii, je problematická. Garaudyho kritiku Stalinových chýb zaraďuje F. Vartík medzi názory, „ktoré nerešpektujú základné historickomaterialistické hľadiská“ a podľa jeho názoru „sama kritika R. Garaudyho vyznieva dogmaticky a nehistoricky; iba ako kritika Stalinovej nevedomosti“.² F. Vartík nebral do úvahy, že Garaudyho kritika Stalinových chýb vo filozofii bola jednou z prvých a že bola prednesená vo forme referátu, z čoho tiež vyplývajú isté zvláštnosti. Tvrdenie Garaudyho, že kult osobnosti nevyhnutne vedie k popretíhaniu zväzkov medzi teóriou a praxou, je správne. Za začiatočnú chybu Stalinovej *filozofie* pokladá Garaudy odtrhnutie teórie od praxe. F. Vartíkovi sa to nepozdáva. Snáď preto, že si neuvedomil, že Stalinovo dielko *O dialektickom a historickom materializme* bolo napísané až r. 1938, teda v období rozkvetu kultu a *odrazilo už existujúci rozpor medzi teóriou a praxou*.

F. Vartík nepresne tlmočí názor R. Garaudyho na kult osobnosti. Svoju kritiku stavia na jedinom Garaudyho výroku, ktorý uvádza neúplne, čím sa skresľuje jeho zmysel. Ide o to, že Garaudy v odpovediach na niekoľko otázok, týkajúcich sa odcudzenia, vyslovil sa aj o kulte osobnosti. Povedal: „Bol to skutočný stav obklúčenia so všetkými nástrahami, ktoré s tým súvisia i s nevyhnutným sústredením moci, ktorú si vyžiadal tento stav. Je jasné, že existencia kapitalistického obkolesenia *podporila a dovolila* (podč. R. K.) rozvinutie tejto koncentrácie moci, ktorá vyústila až do chorobného kultu Stalinovej osobnosti. Myslím si, že tento

¹ *Filozofický slovník*, Bratislava 1965, 269.

² F. Vartík, c. d., 234.

aspekt je veľmi dôležitý, ak chceme pochopiť, že kult osobnosti, so všetkými omylmi a zločinmi z neho vyplývajúcimi, sa nezrodil zo samej povahy socialistického spoločenského zriadenia. Zrodil sa, ako som uviedol, z potrieb politiky vyplývajúcej z kapitalistického obkolesenia a z hrozieb, ktoré na nás zo strany kapitalizmu doliehali.³ F. Vartík cituje túto Garaudyho úvahu takto: „Kult osobnosti“, hovorí R. Garaudy, „so všetkými omylmi a zločinmi (!) z neho vyplývajúcimi sa nezrodil zo samej povahy socialistického spoločenského zriadenia. Zrodil sa... z potrieb (?) politiky vyplývajúcej z kapitalistického obkolesenia a z hrozieb, ktoré na nás zo strany kapitalizmu doliehali.“ Takto „odcitovaný“ Garaudyho výrok F. Vartík energicky napadol z rôznych strán a skončil otázkou: „Dovoľuje azda socialistický humanizmus také chápanie „potrieb politiky“, ktorým sa môžu odôvodniť zločiny?“⁴

Teraz nám nejde o to, čo je a čo „dovoľuje“ socialistický humanizmus. S názorom Garaudyho môžeme, ale aj nemusíme, súhlasiť. Ak ho kritizujeme, žiadalo by sa vecne zdôvodniť prečo: F. Vartík sa domnieva, že Garaudy vyvodzuje *zločiny a omyly* kultu z potrieb politiky. Podľa nášho názoru Garaudy hovorí, že sa z konkrétnych potrieb politiky zrodil *kult osobnosti* a nie *konkrétne zločiny*, ktoré F. Vartík vyratáva. Pravda, Garaudyho výrok nepovažujeme za *dostatočné vysvetlenie*; politická situácia tých čias bola jedným z viacerých faktorov, ktorý *ulahčil* zrod kultu, ale bezprostredne ho *nezapríčinil*. Nesmieme tiež zabúdať, že „politickou potrebou“ zdôvodňované represálie sa vtedy nechápali ako zločiny, ale volali sa prejavom „ostrážitosti strany“, bojom s „nepriateľmi ľudu“, „imperialistickými zapredancami“ atď. Zločiny a niektoré omyly boli *dôsledkom* kultu (nadmernej koncentrácie moci v rukách uctievanej osoby) a jeho nevyhnutným sprievodným javom. Azda poznáme kult, ktorý by si nevyhnutne nežiadal svoje obete?

K akým záverom v svojej snahe objasniť príčiny kultu osobnosti dospel F. Vartík? „Kult osobnosti“, píše „existoval v určitej vývinovej etape socialistickej spoločenskej formácie. Je nesporné, že nevznikol na báze socialistických princípov a stránok života spoločnosti. Jeho existenciu je potrebné vysvetľovať z hľadiska tých prvkov starého spoločenského zriadenia, na ktorých socializmus vznikol a ktoré v podobe rôznych foriem, prežitkov, pozostatkov, tradícií atď. prechádzali do socializmu a deformovali ho. Kult osobnosti v socialistickej spoločnosti mohol vzniknúť a ujať sa na dlhšie obdobie iba v dôsledku deformácií jej základných stránok. Išlo tu predovšetkým o narušenie princípov vnútrostraníckej a socialistickej demokracie, bez ktorého by nemohol nikto svojvoľne kult osobnosti presadiť.“⁵ F. Vartík zdôrazňuje najmä silu „tradícií a zotrvačnosti“, ktoré pôsobia v novej konkrétnej situácii a vyúsťujú do deformácií socialistickej skutočnosti.

Silu tradícií a zotrvačnosti pri vzniku kultu osobnosti treba brať rozhodne do úvahy, vec je však oveľa zložitejšia a problematickejšia, než to F. Vartík

³ R. Garaudy k problému *odcudzenia* (odpovede na otázky redakcie), Otázky marxistickej filozofie (1965), č. 6, 546.

⁴ F. Vartík, c. d., 235.

⁵ Otázky marxistickej filozofie (1965), č. 3, 237.

naznačil. Hľadanie príčin vzniku Stalinovho kultu prevažne v predrevolučných pomeroch v Rusku vedie niekedy až k prekvapujúcim úvahám. L. Hrzal napr. za jednu z objektívnych podmienok vzniku kultu osobnosti považuje zaostalosť Ruska. Píše: „V Rusku vládol až do Októbrovej revolúcie polofeudálny cársky režim (cársky režim bol, pravda, zvrhnutý Februárovou revolúciou — R. K.). Ľudové masy, zvlášť roľníctvo, boli veľmi zaostalé, duchovne ovplyvňované pravoslávnu cirkvou. Ruské „samoderžavie“ stavalo cára na úroveň boha. Buržoáznodemokratický liberalistický systém, ktorý vládol v tej dobe v niektorých krajinách Európy, bol cárskemu Rusku cudzí.“ Ďalej Hrzal píše: „Je známe, že kult osobnosti neodráža len pomer vo vykorisťovateľských triedach, ale do určitej miery zodpovedá tiež malovýrobe, cechovnému zriadeniu s jeho majstrami a tovarišmi, je určitou analógiou vlády otca patriarchálnej rodiny atď. Kult osobnosti je tak určitým odrazom týchto pomerov v hlavách ľudí.“⁶

Tieto „objektívne podmienky“ mohli podľa L. Hrzala viesť ku kultu Stalinovej osobnosti. Nebudeme tu polemizovať s názorom L. Hrzala, ktorý mimovoľne korešponduje v svojich predstavách o predrevolučnom Rusku s názorom N. V. Gogola, ktorý v posledných rokoch svojho života prehlásil, že ruský ľud v svojej podstate je nábožný a potrebuje cára. Je známe, čo na to odpovedal V. G. Belinskij.

Pomerne rozšírené úvahy o okolnostiach, ktoré mohli viesť ku kultu osobnosti, neodpovedajú zväčša na základnú otázku, v čom spočívali skutočné príčiny kultu Stalinovej osobnosti. Prečo a ako k tomuto javu došlo? Zaostalosť Ruska a ruských pomerov nebola takouto príčinou. Len mimochodom si položíme otázku, či je možné aj iné prípady kultov iných osôb v modernej spoločnosti (napr. v Nemecku) vysvetliť zaostalosťou alebo nekultúrnosťou? Pri vysvetľovaní príčin kultu osobnosti sa často autori dopúšťajú základnej metodologickej chyby: berie sa kult ako *hotový jav* a hľadá sa jeho „pozemské jadro“, poukazuje sa na súvislosť vzniku kultu s jednotlivými javmi z oblasti základne a nadstavby (malovýroba, zaostalosť, politika a i.) a mechanicky sa *priradzuje* jedno k druhému, čím sa kult síce stavia na „zemský základ“, ale nevysvetľujú sa *skutočné*, nie iba *možné*, príčiny jeho vzniku. Správna metóda je však opačná: z rozboru konkrétnych podmienok 20.—30. rokov a odhalenia mechanizmov jeho formovania *vyvodiť* zrod kultu.

Chyba je aj v tom, že sa niekedy nesprávne poníma sám kult. F. Vartík napr. charakterizuje kult takto: „Kult *akéhokoľvek* druhu (kult vecí, zvierat, predkov, panovníkov, bohov, svätých) je v podstate *prejavom nevedomosti, zaostalosti, nekultúrnosti a reakčnosti*.“⁷ Ak mal F. Vartík na mysli, že v Rusku neexistovala tradícia buržoáznej demokracie, má pravdu. Ale nemá zmysel chápať túto otázku širšie. Ako môže byť takáto jednostranná charakteristika kultu nesprávne pochopená, ilustruje záver, ktorý, vychádzajúc z Vartíkovej charakteristiky, urobil V. Maňák: „Znie to iste paradoxne, ale keď má byť vedeckosť zaklínadlom, keď

⁶ L. Hrzal — K. Mácha, *Spoločnosť, ľud, jednotlivec*, Praha 1963, 157—158.

⁷ F. Vartík, c. d., 236.

sa z „vedeckosti“ začne robiť kult, to už nebude vedeckosť, ale práve — nevedeckosť.“⁸

F. Vartík v uvedenej charakteristike nesprávne generalizuje. Ponechajme stranou úlohu kultu napr. v prvobytných náboženstvách, ani tam však nemožno charakterizovať kult iba takto. Ide však o kult osobnosti v modernej spoločnosti, kde takáto charakteristika vôbec neobstojí. Kult ako prejav „nevedomosti, zostalosti, nekultúrnosti a reakčnosti“ vyplynul z Vartíkovho predpokladu, že „kult osobnosti a kult vôbec má svoje gnozeologické a triedne korene“. Škoda, že túto otázku bližšie neosvetlil. Ak pod koreňmi kultu J. V. Stalina rozumie vyššie uvedenú „nevedomosť“ atď., nemožno s ním súhlasiť.

Kult J. V. Stalina bol deformáciou hlboko škodlivou, ktorú rozhodne nemožno považovať za progresívny jav. Nebol však *prejavom*, *výsledkom* reakčnosti ani nekultúrnosti sovietskej spoločnosti tých čias.

Termín „kult“, ako je známe, označuje uctievanie. Tento význam je však v spojení „kult osobnosti“ *druhoradý*. Podstata „kultu osobnosti“ spočíva v inom — predovšetkým v minimálne kontrolovanej *koncentracii moci* v rukách politického vodcu. *Uctievanie* vodcu („kult“) je *vonkajším*, sprievodným javom jeho mimoriadneho mocenského postavenia. „Uctievanie“ vytvára dôležitú „záruku“ neotrasiteľnosti jeho moci. Vytvára priaznivú atmosféru pre uplatňovanie jeho moci cestou likvidácie odporcov, vylúčením iných zo spoluúčasti na vládnutí a akejkolvek širšej kontroly jeho vedúcej úlohy (stranou, volenými orgánmi štátu, uplatnením verejnej kritiky v tlači atď.).

Koncentrácia politickej alebo vojenskej moci v rukách jednotlivca alebo úzkej skupiny je v konkrétnych okamžikoch dejín tej-ktorej spoločnosti objektívnu potrebou. Úloha „silných jedincov“, vodcov (zjednotenie úsilia, presadenie záujmu) vzrastá najmä vo veľmi ťažkých obdobiach života spoločnosti alebo triedy, ktorá stojí pred riešením komplikovaných problémov. Za každým mimoriadnym postavením vodcu, ktoré *nemusi* vždy vyústiť do absurda, do kultu, ak je zavčasu patrične korigované, je potrebné vidieť *konkrétnu* spoločensko-historickú situáciu, *motívy a potreby*, ktoré stimulujú jeho vznik. Predovšetkým od *subjektívnych faktorov* záleží, či dôjde k „zvečneniu“, zabsolútneniu mocenského postavenia vodcu, k vytvoreniu kultu vedúcej osobnosti.

Doteraz sa zvyčajne poukazuje na osobnosť J. V. Stalina ako na jediný subjektívny činiteľ. Obyčajne sa cituje Leninova charakteristika Stalinových kladov a nedostatkov. Vyskytujú sa aj tvrdenia, že vinu na rozšírení kultu osobnosti v SSSR má „Stalin sám, jeho povahové vlastnosti, spôsob jeho života, spôsob, akým viedol stranu, i fakt, že sám podľahol kultu osobnosti, že mu úspechy Sovietskeho sväzu vo výstavbe socializmu stúpili do hlavy, že ich začal pokladať predovšetkým za svoje osobné úspechy, že začal veriť v svoju múdrosť a neomylnosť, že sa odtrhol od ľudu“.⁹ V skutočnosti však subjektívny faktor, to nie je len Stalin, spôsoby jeho konania a rozhodovania, ani jeho teoretické chyby.

Pod subjektívnymi faktormi rozumieme nielen individuálny subjekt, ale aj

⁸ V. Maňák, *Neomylných niet* (II), Kultúrny život, č. 38, 1965, 10.

⁹ L. Hrzal — K. Mácha, c. d., 160.

subjekt spoločenský (masy, triedy, strany, spoločenské organizácie a i.), jeho aktivitu, uvedomelosť, organizovanosť, vyspelosť. Zahrnujeme do nich aj formy a metódy propagandy a agitácie, výchovy a vzdelania, prostriedky formovania verejnej mienky. To všetko vedie k formovaniu spoločenského vedomia na úrovni všedného vedomia, aj vedomia teoretického. Analýza komplexu subjektívnych faktorov, pôsobiacich v období kultu, je pre pochopenie jeho podstaty nevyhnutná. Takýto rozbor všetkých subjektívnych faktorov pôsobiacich v smere vytvorenia kultu Stalinovej osobnosti presahuje možnosti tohto článku. Preto venujeme pozornosť iba niektorým čiastkovým otázkam.

Keďže platí, že každý kult je uctievanie, zbožšťovanie, dvojnásobne platí, že žiaden kult sa nezrodí naraz, ale musí byť postupne *živený* a neustále *rozne-covaný*. Každý kult musí tiež mať *svojich veriacich*. Mal ich aj Stalin. Verili mu, zbožňovali ho a robili to úprimne. J. Jevtušenko v svojej *Predčasnej autobiografii* dobre vyjadril pocity más po Stalinovej smrti: „Nikdy som si ho nevedel predstaviť mŕtveho. Bol časťou mojej bytosti, a nechápal som, ako by sme sa vôbec mohli odlúčiť. Všetkých sa zmocnila akási strnulosť. Ľudia sa prispôbili myšlienke, že Stalin myslí za nich. Bez neho sa cítili stratení. Celé Rusko plakalo. Boli to úprimné slzy. Boli to možno slzy strachu z budúcnosti. I ja som plakal ako ostatní. Spomínam si na dojímavú schôdzu spisovateľov na počesť Stalina. Niektorí neboli schopní recitovať vlastné verše na jeho slávu, lebo im slzy dusili vlastný hlas. Videl som dokonca aj toho veľkého a silného človeka, akým je Tvardovskij, ako sa pri recitovaní celý chvel...“¹⁰ V povedomí más bol Stalin predovšetkým „geniálnym vodcom a učiteľom“, ktorému sa bez rozmýšľania verilo.

Na otázky, prečo sa vodcovia vôbec vyskytujú, prečo bývajú uznávaní a dokonca uctievaní, akými prostriedkami si udržiujú postavenie vodcu a svoju autoritu, odpovedá nielen historický materializmus, ale konkrétnejšie aj sociálna psychológia. Psychologické výskumy sa sústreďujú na zistenie úlohy vodcu, jeho činnosti, osobných kvalít a vzťahu ostatných členov skupiny k nemu. V doterajších výskumoch išlo predovšetkým o úlohu vodcu v malých aktívnych skupinách. Problém politických vodcov veľkých spoločenských skupín sa dosiaľ na empirickom materiáli neskúmal. Avšak je možná určitá analógia s postavením vodcov v menších skupinách a možno uvažovať o tom, aké závery vyplývajú z takéhoto pohľadu na kult J. V. Stalina.

Podľa A. Jurovského „všetky výskumy ukazujú, že vodca musí byť predovšetkým *dobrým členom svojej skupiny*. Musí vynikať veľkou konformitou so zmýšľaním skupiny, ba doslovne sa musí stotožniť s mienkou skupiny a s jej cieľmi“.¹¹ *Dobrovoľné* uznanie vodcu skupinou je podmienené potrebami samej skupiny. To je veľmi závažný fakt. Sociálnopsychologické výskumy poukazujú na skutočnosť, že najmä v konfliktových situáciách sa jednotlivci často nedokážu samostatne orientovať, a preto vítajú a uznávajú za vodcu toho, kto vie poskytnúť členom skupiny pomoc, kto dokáže byť ľuďom oporou v ťažkej životnej situácii a postaviť sa za realizáciu ich cieľov.

Z tohto hľadiska je zaujímavá Stalinova činnosť v období bezprostredne pred

¹⁰ Kultúrny život, 1963, č. 15.

¹¹ A. Jurovský, *Duševný život v spoločenských podmienkach*, Bratislava 1965, 166.

Leninovou smrťou a po nej. Ešte za Leninovho života bol Stalin zvolený za generálneho tajomníka strany. Po Leninovej smrti nastupuje Stalin ako jeho „najbližší spolubojovník“, podčiarkuje úlohu Lenina ako „nášho učiteľa a vodcu“ a bezprostredne nadväzuje na Leninovu veľkosť.¹² Pre formovanie Stalina-vodcu z historického aj psychologického hľadiska mala význam podľa nášho názoru slávnostná prisaha, ktorú zložil na II. sjazde sovietsk. Menom strany sľuboval Stalin splniť všetky Leninove odkazy: chrániť jednotu strany, upevňovať diktatúru proletariátu, upevňovať zväzok roľníkov a robotníkov, upevňovať a rozširovať Sväz republík, upevňovať Červenú armádu a Červené loďstvo, upevňovať Komunistickú internacionálu.¹³ Z historického hľadiska to bol veľký prisľub. Z psychologického hľadiska znamenal veľkú oporu, bol dobre premyslený a sugestívne formulovaný.

Kult Stalinovej osobnosti treba vidieť v celej zložitosti, ako sa *postupne* formoval až nadobudol tie najotrasnejšie formy. Do r. 1934 si Stalin postupne získava prívlastok vodcu nielen svojím postavením, ale aj svojou autoritou. V decembri r. 1934 bol zavraždený S. M. Kirov, okolnosti tejto vraždy doteraz nie sú osvetlené. Zavraždenie Kirova bolo dôvodom k rozpútaniu boja proti všetkým „nepriateľom ľudu“ a k hľadaniu nepriateľa vo vnútri strany. V rokoch 1936 a 1937 sa konali inscenované procesy a nasledujúce obdobie je poznačené režimom Stalinovej osobnej diktatúry, stalinizmom. A diktatúra osobnej moci sa vždy a všade udržuje zvlášť ostrými mocenskými prostriedkami. O *postupnej* koncentrácii politických moci v Stalinových rukách svedčia okrem iného stále väčšie intervaly medzi straníckymi sjazdami: XIV. sjazd bol r. 1925, XV. — 1927, XVI. — 1930, XVII. — 1934, XVIII. — 1939, XIX. — 1952. Nebol to proces náhodný, ale cieľavedomý, ktorý sa nedá objasniť vnútornými alebo vonkajšími objektívnymi podmienkami. Neustále zväčšovanie intervalov zvolávania straníckych sjazdov názorne demonštruje, ako Stalin stále menej potreboval stranu, dokonca aj v najkritickejších obdobiach života sovietskej spoločnosti. Zvlášť ostro kontrastuje táto skutočnosť s usporiadanosťou stranického života v období od Októbrovej revolúcie do Leninovej smrti, keď sa každoročne konal sjazd a okrem toho konferencie. Podobná situácia vznikla aj so zvolávaním a praktickou právomocou Najvyššieho sovietu.

Stalin nielenže „sám podľahol kultu osobnosti“ (L. Hrzal), ale osobne sa podieľal na jeho budovaní, rozširovaní, upevňovaní a strážení. Likvidácia trockistov, zinovievcov, bucharincov, starých komunistov, ktorí spolupracovali s Leninom v najťažších rokoch bojov, falzifikácia histórie občianskej vojny a dejín VKS(b), ničenie kníh a vymazávanie zásluh významných komunistov — to sú prostriedky, ktorými Stalin upevňoval svoju osobnú moc. Pochopiteľne, aby jedna osobnosť, čo aj najgeniálnejšia, mohla získať také výnimočné postavenie,

¹² Z histórie je známe, že noví vodcovia buď *nadväzujú* na veľkosť svojho predchodcu, dovádzajú túto veľkosť do dôsledkov a využívajú ju v svoj vlastný prospech, alebo, vychádzajúc z nových spoločenských potrieb, negatívnou *kritikou* predchodcu stávajú sa predstaviteľmi nového prúdu. Záruku proti vytvoreniu „kultu“ vidí napr. sociálna psychológia najmä v rozložení rozhodujúcej moci na niekoľko autorít.

¹³ Dnes vieme, že Stalin zneužil popularitu Lenina v svoj prospech a všetky body prisahy realizoval svojrázne.

aké mal Stalin, museli byť umlčané iné významné osobnosti. Preto represálie postihli účastníkov občianskej vojny, pracovníkov komsomolu, dôstojníkov, diplomatov, spisovateľov, vedcov, lekárov a iných.¹⁴

Pri analýze kultu Stalinovej osobnosti nemožno prehliadať ani jeho povahové vlastnosti. V tejto otázke sú zaujímavé výsledky sociálnopsychologických výskumov, ktoré poukazujú na niektoré vlastnosti, ktoré sú zvyčajne u vodcov dobre vyvinuté a ktoré sú aj nevyhnutné pre vedenie ľudí: sebavedomie a sebaistota, sociabilita, vytrvalosť, ambicióznosť a panovačnosť, úsilie po prestíži a po moci. Často sa poukazuje na pozitívny význam telesných znakov vodcu. Z psychologických znakov, ako uvádza A. Jurovský, považuje sa za najvážnejší inteligentnosť vodcu, najmä jeho pohotovosť v chápaní a usudzovaní, emocionálna zrelosť, spoľahlivosť, uváženosť, pevnosť a dôslednosť.¹⁵

Stalin, ako o tom svedčia tí, ktorí ho poznali, mal osobné predpoklady, ktoré umožňovali vyniknúť jeho osobe. A úlohy, ktorými bol poverený po Leninovej smrti, keď stál na čele prvého socialistického štátu, rozvíjali v ňom predovšetkým také vlastnosti, ktoré ako vodca potreboval, aby svoje pozície nestratil.¹⁶

Zdá sa, že Erenburgova snaha pochopiť psychológiu J. V. Stalina je celkom opodstatnená. Mnohé dôležité rozhodnutia a nariadenia (Erenburg spomína napríklad zákaz sobášov sovietskych občanov s cudzincami) nemali nijaké objektívne zdôvodnenie a boli prejavom Stalinovej svojvôle. Pochopenie J. V. Stalina ako človeka môže tiež osvetliť určité aspekty kultu jeho osobnosti. Čím sa dajú napríklad objasniť a zdôvodniť občasnú „zjavovania sa“ Stalina ľudu? Prečo bezprostredné kontakty vedúceho činiteľa štátu s občanmi boli nahradené uctievaním Stalinových obrazov a sôch, prečo „najbezprostrednejšie“ stretnutia so Stalinom sa pre väčšinu odohrávali v kinosále a skutočné stretnutia boli často zahaľované závojom tajomného, neobyčajného?¹⁷

¹⁴ Kto nesie vinu za chyby a zločiny obdobia kultu — Stalin, Ježov, Berija alebo iní jeho stúpenci, či objektívne okolnosti — na túto otázku nemožno odpovedať jednoznačne. Dnes už rehabilitovaný starý komunista a sovietsky diplomat F. Raskoľnikov r. 1939 obvinil Stalina, že vo všetkých prepočtoch svojej vnútornej a vonkajšej politiky vychádza nie z lásky k vlasti, ktorá je mu cudzia, ale zo živočíšneho strachu stratiť osobnú moc.

¹⁵ A. Jurovský, c. d., 171.

¹⁶ J. Cvekl zaujímavo vystihol psychologický aspekt okolnosti, ako sa napr. S. Freud stáva z osamelého radikála postupne zakladateľom celej školy a medzinárodného psychoanalytického hnutia. Pod jeho vonkajšou skromnosťou, triezvosťou a istou pasívnosťou sa skrývala „neobyčajne energická, bojovná a nepoddajná osobnosť so sklonmi k autokracii a k neúprosnému presadzovaniu vlastných myšlienok. Freud tiež (!) nemiloval príliš diskusie, neveril v ich poznávací význam a na kritiky odpovedal niekedy rýdzo „politicky“, nechávajúc vecnú stránku problematiky bokom. Nová úloha zakladateľa a tvorcu psychoanalytickej školy ho postupne formovala v zmysle zdôrazňovania práve tých stránok jeho osobnosti, ktoré boli nevyhnutné pre úlohu vodcu“ (J. Cvekl, *Sigmund Freud*, Praha 1965, 55).

¹⁷ Ako príklad uvedieme „perličku“, charakterizujúcu Stalinovu „posvätnosť“: pri natáčaní filmu *Pád Berlína*, keď sa na ceste náhle objavil Gelovani (v úlohe Stalina), Andrejev (hlavný hrdina Aljoša) od prekvapenia, že vidí živého Stalina, cúvol a spadol.

O svojom prvom stretnutí so Stalinom zaujímavo rozpráva Wolf Messing (známy telepat, ktorý po Hitlerovom obsadení Poľska emigroval do SSSR): „Raz, keď som vystupoval na javisku jedného Gomelského klubu, pristúpili ku mne dvaja v zelených vojenských brigádorských. Prerušiac pokus, ospravedlnili sa publiku a odviekli ma. Posadili ma do auta. Cítil som,

Akým spôsobom sa udržiavala Stalinova autorita, povznesená na modlu, na objekt uctievania? V psychologickvej rovine je jedným z účinných prostriedkov udržania autority tzv. psychologický odstup medzi vedúcim a vedenými, čo sa u Stalina prejavovalo najmä v necivilnom prejave (zbavovanie jeho osobnosti všetkého všedného, súkromného, akési odludštenie) a v neprípustnosti diskusie o jeho osobe.¹⁸ Nezmieriteľnosť, nekompromisnosť, rozhodnosť a dôslednosť v presvedčovaní o svojej genialite a neomylnosti značne ovplyvňovali a formovali vedomie nás.

M. Suchý v článku *Sloboda kritiky a rozvoj marxistickej teórie* píše: „Len skutočnosť, že Stalinove konanie a názory nebolo možné kritizovať, spôsobila, že sa všetky jeho názory a výroky považovali za pravdivé, a teda aj jeho činnosť za správnu... nemožnosť výmeny názorov a slobody vedeckej kritiky, či už názorov a činnosti J. V. Stalina alebo iných osôb, bola jednou z hlavných podmienok pri vytváraní deformácií v teórii i v praxi.“¹⁹ M. Suchý ďalej poukazuje na to, že kult osobnosti v užšom zmysle slova (ako zbožšťovanie človeka) nie je základnou príčinou takých deformácií, ako je dogmatizmus, porušovanie socialistickej zákonnosti atď., ale sám je jedným z týchto deformovaných *dôsledkov*. Domnievame sa, že toto tvrdenie je problematické. Uctievanie J. V. Stalina bolo dôsledkom koncentrácie moci v jeho rukách. Zároveň treba vidieť, že Stalin pre udržanie svojej moci potreboval uctievanie, potreboval absolútnu dôveru a v tomto zmysle bolo uctievanie prostriedkom presadzovania jeho moci. Stalin nebol *pasívnou obeťou* uctievania, ale *vedome* pestoval kult v rozličných rovinách (napr. vzkriesil kult „veľkých ruských vojvodcov“, aby „nahradiť“ zlikvidovaných sovietskych generálov).

Čo bolo príčinou a čo účinkom, čo predpokladom a čo dôsledkom — v týchto otázkach je doteraz veľa nejasného a protirečivého. M. Suchý napr. dochádza k záveru, že zásada nekritizovateľnosti vedúcich osobností nebola iba príčinou kultu, ale aj jeho účinkom. Vznik zásady nekritizovateľnosti nezapríčinili podľa jeho mienky iba subjektívne faktory, ale veľmi dôležitý podiel na tom mala aj objektívna situácia, o ktorej sa, žiaľ, bližšie nezmienil. Keďže však M. Suchý je toho názoru, že „ľudia, ktorí znemožňovali boj názorov a vzájomnú kritiku, *iste subjektívne nechceli*, aby sa marxizmus zdogmatizoval“ (podč. R. K.),²⁰ bolo nanajvýš potrebné analyzovať podiel objektívnych faktorov na tomto zdogmatizovaní. Tak isto bolo by potrebné bližšie poukázať na príčiny „zavedenia“ zásady nekritizovateľnosti. Podľa našej mienky tu ide o kruh: nemožnosť kritizovať

že nič zlého voči mne nezamýšľajú. Hovorím: „Treba zaplatiť za izbu v hoteli.“ — Smejú sa: „Nevzrušujte sa, zaplatia...“ — „Kufor mi tam zostal...“ — „Ani kufor sa nikde nestratil...“ Došli sme — kam, neviem. Zaviedli ma do akejsi izby. Nechali samotného. Bol to hotel. Po istom čase sme znova išli. Opäť neznáma izba. Vchádza akýsi človek s fúzami. Zdraví. Hneď som ho poznal.“ [Nauka i religija (1965), č. 8, 35.] Z psychologického hľadiska je táto príhoda veľmi poučná.

¹⁸ „Bohovia a ľudia, ktorí dokázali dlho zachovať svoju prestíž, nestrpeli nikdy, aby sa o nich diskutovalo. Ak sa chceme dať obdivovať davom, musíme si ho vždy držať od tela.“ (G. Le Bon, *Psychologie davu*, Praha 1946, 96.)

¹⁹ M. Suchý, c. d., Otázky marxistickej filozofie (1964), č. 5, 411.

²⁰ M. Suchý, c. d., 412.

bola príčinou deformácií a sama zásada nekritizovateľnosti bola dôsledkom deformácií, kultu. V Stalinovom prípade ťažko hovoriť o „dobrých úmysloch“, pretože represálie postihli aj ľudí, ktorí boli vzdialení od politiky, ale z určitých dôvodov (talent, postavenie, rasa, národnosť a i.) upadli do nemilosti.

Existuje síce celý rad marxistických filozofických prác o úlohe ľudových mäs a osobnosti v dejinách, ale úloha politických vodcov v modernej spoločnosti nie je dostatočne rozpracovaná. To sťažuje konkrétne aj vysvetľovanie kultu Stalinovej osobnosti a najmä toho, čím *prispel* Stalin k vývoju socialistickej spoločnosti a ako tento vývoj *poznal*. Ešte G. V. Plechanov v svojej práci o úlohe osobnosti vyriekol veľmi správnu myšlienku: „Vplyvné osobnosti vďaka svojmu umu a charakteru môžu zmeniť *individuálnu fyziognómiu udalostí a niektoré ich jednotlivé dôsledky*, ale nemôžu zmeniť ich celkový *směr*, ktorý je určený inými silami“.²¹

Stalinov kult, jeho metódy a činy nemohli zmeniť a skutočne ani nezmenili podstatu progresívneho historického smerovania sovietskej spoločnosti. Zároveň sa však Stalinovi podarilo natoľko zmeniť a ovplyvniť obdobie svojho pôsobenia, že sa individuálna fyziognómia tohto obdobia vývoja socializmu charakterizuje ako stalinizmus. Ako k tomu došlo, aké prostriedky a metódy Stalin a jeho stúpenci použili, to je ďalší okruh problémov, na ktoré odpovedať uľahčí prihliadanie aj k takým sociálnopsychologickým otázkam, ako sú problém veľkých spoločenských skupín a postavenie jedinca v nich, formovanie verejnej mienky, úloha a účinnosť masových komunikačných prostriedkov, problém davu a miesto jedinca v ňom a iné.²²

Plechanov, ktorý vyzdvihoval, niekedy až preceňoval, úlohu sociálnopsychologických faktorov pri formovaní spoločenského vedomia, správne vystihol, že „pôsobiť na sociálnu psychiku znamená pôsobiť na historické udalosti. Teda, v určitom zmysle ja *predsa môžem robiť dejiny*, a nepotrebujem čakať, až sa *urobia*“.²³ V určitom zmysle Stalin práve *robit dejiny* aj pôsobením na spoločenskú psychológiu mäs a usmerňovaním ideologického boja.

Úloha masových komunikačných prostriedkov v celkovom mechanizme pestovania a rozširovania kultu bola mimoriadne veľká. Tlač, rozhlas, film zabezpečovali jednotu zmýšľania obrovských mäs ľudí a bdeli nad kultom najmä neustále sa opakujúcimi chválospevmi na Stalina. Literatúra a umenie sa na tom podieľali veľkou mierou, ospevovali a fetišizovali jeho osobu. Výtvarné umenie, sochárstvo zobrazovalo Stalina nie ako človeka, ale pompézne ako vynikajúceho vojvodu, generalissima. Poézia a hudba sa pretekali v ospevovaní Stalina. (Bez svetoznámych kantát o Stalinovi sa nemohol začať ani školský večierok.) Vytvorila sa atmosféra samozrejmosti takéhoto postupu umelcov, podobne ako vo

²¹ G. V. Plechanov, *Izbrannyje filosofskie proizvedenija II*, Moskva 1956, 326.

²² O psychologickú analýzu spoločenských javov sa zatiaľ viac pokúšajú umelci ako filozofi alebo sociológovia. Napr. český film *Biela pani* (Barandov 1965) podľa knihy K. Michala (réžia Z. Podskalský) priam kypí podnetnými postrehmi, zvlášť o psychológii davu (napr. miting pod balkónom, odovzdávanie „mostu“ a i.).

²³ G. V. Plechanov, c. d., 334.

vede bolo samozrejmosťou citovať Stalina ako najvyššiu autoritu v prácach počnúc od filozofie, prírodných a spoločenských vied až po kuchárske knihy.

Hlavným mottom predškolskej a školskej výchovy bola láska k Stalinovi, ktorá viedla až k fanatickému zbožňovaniu jeho osobnosti, nestrpela najmenšiu kritiku a umlčovala hlas zdravého rozumu. Preto Stalinova smrť spôsobila nielen nesmiernu bolesť, ale vyvolala priam patologické, fantastické výjavy, ktoré znesú porovnanie iba ak s náboženskou extázou.²⁴

Musíme sa zmieniť aspoň o jednom psychologickom faktore, ktorý sa významne podieľal na zachovaní kultu. Týmto faktorom bol *strach*. Strach z teroru po rokoch 1936—1937 v určitej miere paralyzoval sovietskú spoločnosť, bol jednou z príčin stagnácie vedy, umenia, literatúry, bol jednou z príčin „zavedenia zásady nekritizovateľnosti“ vedúcich činiteľov. Keď si uvedomíme, že represálie postihovali nielen „vinníkov“, ale aj ich celkom nevinné rodiny, včítane malých detí, môžeme si ľahko predstaviť, aké rozmery nadobudol tento emocionálny faktor. Psychologické aspekty kultu osobnosti sú veľmi dôležité pre dokreslenie obdobia stalinizmu, jeho atmosféry a mašinérie, ako aj pre pochopenie tej skutočnosti, prečo Stalin aj po svojej smrti ostával ešte dlho vo vedomí mas veľkým vodcom, s ktorým splývali pojmy vlasť, život, šťastie.

Doterajšie hodnotenie Stalinovej činnosti ani zďaleka nie je bez rozporov. Z jednej strany sa napríklad volá po uznaní Stalinových zásluh, napr. v druhej svetovej vojne. Zároveň však vychádzajú publikácie, ktoré by najradšej celkom vymazali toto meno z dejín. Je prirodzené, že „posledné“ slovo o Stalinovi a období stalinizmu sa ešte dlho nepovie. Čiastkové prístupy k problému prispievajú k jeho vysvetleniu, skrývajú však v sebe nebezpečenstvo jednostrannosti, ktorá sa ľahko stáva zdrojom subjektívne motivovaných polopráv a polopostrehov. Hlbšiemu posúdeniu problematiky nateraz zavádzia príliš rôzne vymedzovanie a používanie samého pojmu „kult osobnosti“. Niektorí autori do tohto pojmu zahŕňajú aj rôzne chyby a nedostatky, ktoré vývoj socializmu prináša a ktoré nevyplývajú z koncentrácie moci v rukách uctievanej osobnosti, čo podľa našej mienky nie je správne. Široká výmena názorov o týchto otázkach iste prispeje k presnejšiemu formulovaniu záverov.

²⁴ O negatívnom psychickom pôsobení takejto výchovy svedčia mnohé prípady nervového zrútenia u školských detí, vyvolané Stalinovou smrťou. Zameranie výchovy ilustrujú napr. tieto dva úryvky. Dvaja študenti-vysokoškoláci píše v súvislosti so Stalinovou smrťou: „Meno Stalin vošlo do našej krvi. Poznáme ho z detských rokov, keď prvé slovo, ktoré sme sa naučili čítať, bolo jeho meno, keď prvý verš, ktorý sme sa naučili, bol o ňom. Najväčším snom nášho detstva bolo dostať sa do Moskvy, na Červené námestie a uvidieť rodného Stalina.“ Čitateľka M. R. vyjadruje veľkú lásku detí k Stalinovi svojím prvým veršom: „Trojročný (podč. — R. K.) chlapec rukou detskou / kvietok pakosti — svoj smútočný veniec / na stovku iných položil tebe, Stalin, / a tým vyjadril všetko, čo mohol.“ Úryvky sme vybrali z leningradskej Smyeny (12. III. 1953); stovky a tisíce podobných dochádzali v tých dňoch do všetkých redakcií.

O zámernej, organizovanej a pôsobivej výchove lásky k Stalinovi svedčí aj táto epizóda: keď v lete 1947 sa konal celoukrajinský zraz pionierov, na ktorom sa zúčastnilo viac ako päť tisíc detí, každému z delegátov odovzdali *Stalinov Stručný životopis*, čo vyvolalo báрку nadšenia a obdivu. Takých príkladov z histórie kultu je mnoho.

Райса Копсова

Сущность и основное значение проблемы культа личности Сталина требует комплексного и всестороннего подхода с точки зрения нескольких наук, глубокого анализа условий, причин и мотивов этого явления, его механизма и его последствий. Существующие до сих пор статьи, посвященные этой проблематике, вопреки их стремлению постичь сущность этого явления, в недостаточной мере уделяли внимание раскрытию того фона, на котором формировалась индивидуальная физиономия периода культа личности — сталинизма. Помочь объяснить эту проблематику может также социальная психология, прежде всего путем анализа таких вопросов, как, например, проблема больших общественных групп и положения индивидуума в их рамках, роль вождя, формирование общественного мнения, роль и эффективность массовых средств общения, проблема толпы и положения индивидуума в ее рамках и др.

Причиной возникновения культа личности Сталина нельзя считать традицию, влияние отсталости дореволюционной России, некультурность и т. п. Наблюдая за его возникновением следует исходить из конкретной общественной ситуации в 20-ые и 30-ые годы. Сущность культа личности состоит прежде всего в почти не подвергнутом контролю сосредоточении власти в руках политического вождя, что, однако, может быть в определенный конкретный исторический момент объективной потребностью. Почитание вождя (культ) является внешним, сопутствующим явлением его исключительного политического положения. Оно дает „гарантию” непоколебимости его власти. От субъективных факторов, под которыми подразумеваем не только вождя, но также массы, классы, партию, общественные организации, их сознательность, организованность и развитость, формы и методы пропаганды и воспитания, создание общественного мнения и пр., прежде всего зависит, становится ли власть вождя неограниченной, возникает ли культ ведущей личности.

NOTES ON THE PROBLEM OF THE PERSONALITY CULT

Raïsa Kopsová

The essence and principal significance of the problem of Stalin's cult of personality requires a complex, many-sided approach from the viewpoint of several sciences; it also requires a thorough analysis of the conditions, reasons, motives, mechanisms and consequences of this phenomenon. The treatises carried out up to the present — in spite of their endeavour to reveal its essence — have dedicated only little attention to unveiling the concealed background of the formation of the individual physiognomy of the period of the personality cult — stalinism. Social psychology also could be useful in illuminating these problems, particularly by means of analyzing questions such as the problem of great social groups and the place of the individuum in them, the task of the leaders, formation of public opinion, the task and effectiveness of mass communication means, the problem of the masses and the place of the individuum in them, and the like.

Tradition, the influence of pre-revolutionary backwardness in Russia, lack of culture, etc. cannot be considered to be the reasons of the origin of Stalin's personality cult. In studying its origin it is necessary to depart from the actual situation as it was in the twenties and thirties. The essence of the personality cult is to be sought for in the merely minimally controlled concentration of power in the hands of one political leader which, of course, in certain

concrete historical moments may prove to be an objective necessity. The veneration of a leader (the cult) is the external concomitant phenomenon of the extraordinary powerful position of the leader, it creates „guaranty“ of the unshakeability of his power.

It depends first of all on subjective factors — by which not only the personality of the leader is to be understood but also factors such as the masses, classes, the party, social organizations, their consciousness, the maturity and degree of their organization, forms and methods of propaganda and education, the formation of public opinion, and others — whether an absolutization of the power position of the leader, the cult of the leading personality will come into being.